

metafizička sloboda. Istočni grijeh se nije dogodio u ovom vremenu i svijetu već u kvalitetno različitom. Stvarno jedinstvo s religiozno—metafizičkom pozicijom moguće je s pomoću Božjom, preko Krista, kroz Logos (67—72)!

Marksizam (Engels, Plehanov) materijalistički, ultra—empiristički, racionalistički gleda na stvari, a i vjeruje samo u stvari, u materiju. Ne može se u tom okviru primijeniti Hegelova dijalektika, a niti se može prihvatiti materijalistički obrazlagana kvantiteta koja prelazi u kvalitetu. Postoji društvena evolucija (kapitalizam — socijalizam), no glavni vršilac toga je čovjek sa svojim duhom i sa svojom slobodom. Socijalizam uništava slobodu duha jer nastoji postati religijom i na taj način nadoknaditi racionalni nedostatak koji proizlazi iz negacije religiozno—slobodne osobe. Apsolutizam i birokratizam socijalizma ne poznaju „sabornost duha“ koja je organska društvenost (bolje zajedništvo) i koja će nadoknaditi nedostatak desakralizirane Crkve u svjetskom procesu. Ona je kvasac u kršćanstvu koje postaje „nova zemlja i novo nebo“. U tom okviru Berdjajev kritizira Mihajlovskog i uopće kapitalizam, marksizam i komunizam. No ni njegova personalnost „carstva Božjeg“ baš nema obrazloženja (72—83).

Svijet je svojim razvitkom zapao u iluzionizam nihilizam, budući da ne gleda točno na čovjeka koji je osoba, nešto unutarnje, supstancija prožeta metafizičkim voluntarizmom, slobodom kao supstancijalnom moći koja ima prožeti čitavog čovjeka: njegovu dušu i tijelo. I u tom se nalazi izvorna istina koju može nositi moj „ja“, moj „subjekt“. To nije panpshizam već spiritualistička nadogradnja, koja odbacuje svaki panteizam. Tako je čovjek, osoba, odgovoran za cijeli svijet i u svim ljudima treba gledati braću znajući da je svaka osoba ucijepljena u Božji život (84—88).

Ljubav povezuje Boga i sve ljude. To se pokazuje u teokracijskom shvaćanju povijesti kozmičkog života u kojem čovjek ima zredišnu ulogu. U tom smislu Krist je idealni princip ljudskosti, a to nas pomalo sjeća na Solovjevljevo učenje o Mudrosti, iako Berdjajev naglašuje da je to pomalo antipersonalističko učenje, dok bi njegovo bilo pluralističko—personalno. Duh Sveti je sintetički element te „sabornosti“. On je kozmičko jedinstvo Crkve.

Ovo Berdjajevljevo filozofiranje je pod utjecajem ruske misli, ali i pod utjecajem Platona, Plotina, njemačkog idealizma i misticizma (J. Böhmea). No ipak je njegov filozofski razvoj išao prema osobi stvaralačke slobode (88—93).

U ovom dijelu rada autor prikazuje povijesni razvoj Berdjajevljeve misli i možemo reći da je konac ovog tiskanog dijela, zapravo početak Berdjajevljevog filozofiranja koji nam je više poznat. Redovito pišemo o Berdjajevu—dakako na temelju njegovih djela — kao filozofu egzistencije, što valja naglasiti, jer svaki personalizam i ne ulazi u područje egzistencijalne filozofije.

U tom smislu ovaj dio doktorske teze dobiva na vrijednosti. U njemu su potvrđene Berdjajevljeve misli iz njegove autobiografije: Bio sam marksist, ali nikad ateist. U samom radu dolaze do izražaja više etička nego gnozeološka pitanja, ali to je opet zbog toga što je Berdjajev takav. On to voli.

U smislu Berdjajevljevog filozofiranja, i to onog dijela u kojem se pri koncu knjige spominje osobnost subjekta, valjalo bi paziti na terminologiju: osoba — osobnost (ne lice — ličnost; to nas može i zbuniti). Zašto? Zato što Berdjajev govori o konkretnoj osobi, o egzistencijalnom subjektu.

Ponadati se je da ćemo čitavo djelo vidjeti na hrvatskom jeziku, što bi izvrsno došlo onima koji se zanimaju za filozofiju Berdjajeva, a nije im bila dostupna literatura u kojoj se može vidjeti početak Berdjajevljevog filozofiranja.

J. KRIBL

ADRIANO DELL'ASTA: LA CREATIVITÀ
— A PARTIRE DA BERDJAIEV, JACA BO-
OK, Milano 1977.

„Filozof osmog dana stvaranja“ — Berdjajev prošao je dugi put u svojoj filozofskoj misli: od marksizma — ali nikada ateizma — do filozofsko—religioznog stvaralaštva, koji osigurava čovjek s duhom, koji djeluje ne samo imanentno već i transcendentno. On je stalno pod ruskom misli i zato ga često puta na Zapadu — kao i Solovjeva — ne shvaćaju. On je proročki tip filozofa koji pripada narodu Bagonoscu, Moskvi, trećem Rimu. Ako ruska duša teži k apsolutnom, onda se to a *fortiori* može vidjeti kod Berdjajeva. Autor veli da je Berdjajev izrastao pod utjecajem ruskog vjerovanja. Ikone, liturgija i uopće sveta umjetnost pripravljalju ga za teološke i filozofske rasprave te vrste. Bogočovjek je njegov omiljeni pojam, kojega veže s čovjekom u svom filozofiranju. Berdjajev piše o apofatičnosti ikone u okviru teološkog ruskog mentaliteta a to je opet u vezi s naukom Gregorija Palama, Dionizija Pseudo—Areopagita. Bog se

kommunicira čovjeku mišošću (Losky), ako ne po esenciji, biti.

Gradnja crkava, slikanje u njima (Presv. Trojstvo, teofanije) upućuje čovjeka na povezanost s Bogom (9–26).

Ruska filozofija nasljeđuje stare europske pravce u filozofiji a time s obzirom na Berdjajeva autor hoće reći da uključuje religiozne i vjerske motive. Kod toga Berdjajev izbjegava racionalizaciju, ali prihvaća konkretni idealizam u okviru kojeg promatra i pitanje istočnog grijeha i pitanje božočovještva.

No dogodilo se odilaženje čovjeka od Boga, od njegovog ontološkog temelja. Čovjeka je zahvatila sekularizacija. Ponovno je potrebno da čovjek priđe k Bogu da bi imao svoj život u punini. O valjanoj humanizaciji možemo govoriti tek onda, ako ona postaje spiritualizacija – prožimanje duhom svih ljudskih nastojanja. To se mora odigrati slobodno, no ne pseudograđanskom slobodom, ne slobodom izabiranja objekta, već slobodom subjektivnog predanja (27–43).

Berdjajev vrlo često upotrebljava izraze: objektivacija, eksteriorizacija, alijenacija, a njima hoće izraziti misao da je subjekt ili nomen napustio svoj sadržaj i prešao u fenomen, pojavnost, koja nije prava realnost jer samo je duhovno, subjektivno realno u pravom smislu Berdjajevljevog filozofiranja. Tako i ovaj svijet gledan kroz platonski dualizam nije prava realnost (45–53).

On je realnost svijeta, ali ne subjekta u okviru njegove egzistencijalne filozofije. Drukčija je egzistencija objekta od egzistencije subjekta. Subjekt u egzistencijalnoj filozofiji doživljava stvarnost subjekta, a objektivni svijet je vezan na pojmove, koji „komadaju“ stvarnost. Postoji izvjesna sličnost između Kantova nomena i Berdjajevljevog subjekta, iako Berdjajev tvrdi da su ti pojmovi ponešto nejasni. To se odrazilo i u Hegelovoj filozofiji, njemačkom idealizmu gdje se tretira čisti subjekt, ali ne konkretni subjekt kao kod Berdjajeva. Spoznaja je kod Hegela univerzalna, ne individualna, a kod Berdjajeva subjektivno-konkretna. Hegelov idealizam je oprečan herzi monofizita. Među ostalima Berdjajevu je u njegovom načinu spoznaje bliz pseudomistik J. Eckhart koj je dobro izrazio svoju subjektivnu misao protiv panteizma, zbog kojega ga neki optužuju (53–65).

Bogoljudstvo u njegovom filozofiranju ima posebni naglasak. On pripada istočnoj Crkvi i taj je utjecaj ostavio kod njega svoje tragove. U odnosu na Božju egzistenciju on ne prihvaća Tomine dokaze, jer Bog se odražuje u nama na svoj subjektivan način tako da i nas zahvaća kao subjekte. Bog se ne da „strpati“

u pojmove već ga se doživljuje intuicijom. Ne možemo ga shvatiti naravno kao narav, kad je on iznad te naravi. Doživljujemo ga samo slobodnom intuicijom (65–79).

Malo gledamo na mistiku koja je jedan dio ljudskog života. Često je odvajamo od teologije, a to je krivo, a zaboravljamo naglasiti da je mistična teologija simbolizam, a ne idealizam i realizam u odnosu na spoznaju Boga. Bog se daje spoznati i doživjeti – to je mistika, a pojmovi o Bogu nas mogu odvesti u krive pravce.

Simboli i mitovi nam pokazuju božanski život i dubinu bića u duhovnom iskustvu. To se ne odnosi jednostavno na ljudsko-psihološko iskustvo već na božanski život. Dogme nisu teološke nauke već mistični čini iskustva i duhovnog života... Dogme su simboli religioznog života (80–95).

Prvotni mit je mit bogoljudstva. Taj je mit oznaka u s. Trojstvu kao trojstveno zajedništvo koje mora i čovjeka doseći. Sve to nije moguće izraziti pojmovima. Zbog toga je i teško govoriti o dvije naravi u Kristu. Daleko je bolje doživjeti apofatičkom teologijom, mistikom Kristovu ljubav, Kristov život u zajedništvu s nama. Bez pojmova, a sadržajnije i dublje.

Tako je svladan dualizam naravi i nadnaravi – izravno se doživljuje Boga (96–104).

Berdjajev govori o kršćanskoj antropologiji po kojoj je druga božanska Osoba u vremenu uzela tijelo. Svaki čovjek mora postati sličan Kristu samo u tom smislu što svaki čovjek mora postati sličan Bogu. Transcendencija mora postati imanencija. To je zadatak duha, koji ima tako djelovati. Novi Adam, Krist je spasio čovjeka, ali on hoće da čovjek djeluje u spasenju svih ljudi. Krist hoće da mi se u tom ljudi slobodno odazovu. Onako kako se Krist odazvao Ocu za spasenjem čitava svijeta. U tom čovjek treba božanski slobodno djelovati. Ljudska osoba mora u tom naći sličnost s Bogom jer on ju je takvu i stvorio.

Čovjek djeluje spoznajno, ali nije dovoljno reći da se mislilac identificira sa biti. Zanimljivo je i pitanje zašto svjetlo Logosa stalno ne obasjava spoznajni put čovjeka. Zato jer imamo autentičnu spoznaju bića, a to je spoznaja subjekta, aktivna spoznaja za razliku od spoznaje objekta, pasivne spoznaje subjekta. Možemo reći da je objekt materijalan i iracionalan, dok je subjekt racionalan i imanentan. Ako govorimo o zlu ono je iracionalno i bez temelja. U tom smislu nema ni uzroka, iako ono može biti uzrokom. Ono je u iracionalnoj slobodi (104–122).

Pitanje slobode je najtemeljnije pitanje u Berdjajevljevom filozofiranju. Sloboda je temeljena u „Ungrundu“ i povezana je s čo-

vjekovim duhom. Ona je unutarnja stvaralačka energija. Prema Jakovu Böhmeu, od kojega Berdjajev preuzima misli o slobodi, sloboda je dublja od Boga, ona je prije ontološka sloboda, prvotna sloboda. Zla pripadaju toj prvotnoj slobodi, prije Boga pa za zlo nije odgovoran Bog, ali ni čovjek sasvim. Čovjek bi trebao uskladiti svoju slobodu s Božjom slobodom i onda bi spas svijeta bio lako ostvaren. Božja sloboda, sloboda drugog Adama, pozitivna sloboda je sasvim nešto drugo od prve ili negativne slobode. Kršćanska sloboda je isključivo sloboda drugog Adama. Bog je stvorio svijet iz ničega, ali bismo mogli reći da ga je stvorio iz slobode. U Kristu je prisutna sloboda koja je Bogoljudska. Zato on uvijek pozitivno djeluje. To je najviša sloboda i sloboda istine (122–136).

Čovjek stvara i svojom spoznajom i to ponajviše, no ta spoznaja nije u sartreovskom ili heideggerovskom smislu, već u egzistencijalnom, a to kod Berdjajeva znači teocentričnom ili spoznajom u Biti, u Bogu. U tom smislu možemo čovjeka shvatiti kao središte svemira. Takva spoznaja je emotivno-pasionalnog karaktera, to je duhovna borba za smisao života. Ta spoznaja nije refleksija, ona je imanencija osobe, egzistence. Svoju egzistencijalnu spoznaju Berdjajev nikad ne uokviruje u opće pojmove, već je to prodor u dubinu, kojim se preobražava svijet (136–148).

Metafizička eshatologija je konac apstraktnih spoznaja pojmova, a jednako tako naturalističke Kantove spoznaje. U spoznaji egzistencijalnog karaktera Berdjajev ne prihvaća „Esse subsistens“ koji je „ens rationis“ – pojam već on govori o slobodnom, konkretnom subjektu koji doživljava istinu u Duhu, u Bogu, koji nije biti već Nadbiti, koji je Život, a s kojim se intuicijom spaja mistični život čovjeka.

U odnosu na metafiziku subjekta Berdjajev veli: radi se o egzistencijalnom subjektu, a ne o apstraktnom. Egzistencijalni subjekt djeluje u egzistencijalnom realizmu, a to je religiozna filozofija u kojoj se otkriva „Božanstvo“. Sve to utječe na čovjeka, koji svojim unutarnjim stvaralačkim činom djeluje u smislu: fides querens intellectum, a to je zapravo sjedinjenje filozofije i objave u trijumfu duhovnosti. U tom se smislu jedan tako doživljavajući subjekt nalazi u jedinstvu s Kristom i tako će se razlikovati od onoga koji ne spoznaje Krista.

Svi smo u svijetu no svijet ima svoj smisao i to je smisao prave stvarnosti (sjedinjenje s Bogom), a svijet simbola, kakav je naš svijet, nije prava stvarnost. Tako možemo i s obzirom na etiku reći: etika koja razlikuje dobro

i zlo je problematična etika. To je etika simbola. No kad ta prođe govorit ćemo o etici ljepote (148–176).

Božansko stvaralaštvo se nastavlja u inkarnaciji Krista–Logosa. Kristologija je u tom smislu teologija stvaralaštva. No na to djelovanje je pozvan i čovjek. Genij stvaralaštva je dan i čovjeku. I zato Bog poziva na djelovanje koje će promijeniti svijet i to slobodom – dakako pozitivnom – i milošću. Čovjek koji to ne prihvaća pokazuje da nije dostojan božanske inkarnacije.

Stvaralački čovjekovi čin pridonosit će preobrazbi svemira, kojom će na koncu nastati jedna harmonija. Valja nam preći od simbolizma mističnom realizmu, a to znači božanskoj ljudskosti u spoznajnom subjektu, a to je upravo ono što nazivamo „Kraljevstvom Božjim“ (171–196).

Adriano Delf' Asta nam u svom djelu „La creatività – Stvaralaštvo“ daje lijep pregled Berdjajevljevog filozofiranja, koje napokon završava njegovom eshatologijom kao krunom stvaralaštva.

Možda bi bilo zgodno da nam je autor kojom riječju naglasio da početak Berdjajevljevog filozofiranja nije bio u tom smislu. Berdjajev nikada nije bio ateist – kako naglašuje u svojoj autobiografiji – ali je trebao prevaliti izvjestan put dok se od marksizma našao na području religioznog filozofiranja.

Bilo bi jako dobro da je autor osim vjernog prikazivanja Berdjajevljevih misli donio po koju refleksiju, tumačenje njegovog načina spoznaje ili jednostavno raščlanio pojam intuicije. Berdjajev kaže da je njegovo poimanje slobode drukčije od drugih filozofa, ali je sam kazao u svojoj autobiografiji da Kantov „Ding an sich“ otkrilike odgovara njegovom poimanju slobode: neodređeno je jedno i drugo, iako i tu „comaratio claudicat!“ Mislim da se malo dotiče Dostojevskog u poimanju slobode za kojeg Berdjajev kaže da je u tom smislu – religiozna sloboda i stvaralaštvo s njom spojeno – na njega najviše utjecao Dostojevski, i to iz „Velikog Inkvizitora“.

La creatività svakako ima svoju vrijednost iako ni izdaleka nisu navedena sva djela koja ulaze u to područje. Tako ne vidim citirane Berdjajevljeve etike – O naznačenim čeloveka, iako tamo imamo jedno cijelo poglavlje o stvaralačkoj etici. No to nikako ne znači da pisac nije našao drugdje adekvatne misli. Autor nam navodi „Russkaja ideja“ na ruskom u popisu originala. Bilo bi dobro da je i drugu literaturu tako navodio, jer nas ovo upozorava da zna ruski. Dakako, za dobar prikaz Berdjajevljevih misli u „La creatività“ to nije nužno.